

1. A JELENTÉS LEÍRÁSÁNAK MÓDJAI

1.1. A jelentés fogalma

A jelentés fogalma régóta okoz fejtörést a nyelvészeknek. Sem az újgrammatikus, sem a strukturalista, sem pedig a korai generatív iskolának nem volt rendszeres jelentéstana. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a hangtani, alaktani és mondattani jelenségekkel szemben – **Gombocz Zoltán** szavaival – a jelentéstani „jelenségek bonyolult természete és szinte végtelen változatossága rendkívül megnehezíti a megfigyelést és a rendszeralkotást”. A jelentés fogalma is nehezen határozható meg. Ismét **Gombocz Zoltán** idézve „a jelentés ... funkciófogalom: a névnek az az ereje, *vis verbi*, hogy képzettartalmat jelent, megjelenít, a szó értelmének az a tulajdonsága, hogy névhez kapcsolódik”. A nyelvtudomány korábbi korszakaiban több Gomboczéhoz hasonló meghatározással találkozhatunk. Az ilyen meghatározásokban azonban annyi a bizonytalan értelmű elem, hogy még hozzávetőlegesen sem tekinthetők megfelelőeknek. A mai jelentéstan nem határozza meg közvetlenül a jelentést, abból indul ki, hogy a jelentés viszonyfogalom, és ebben osztozik Gombocz és több kortársának véleményében, de ezt a viszonyfogalmat a logika és a kognitív pszichológia legújabb eredményeivel összhangban kívánja közelebbről meghatározni. Ez a választott módszertől és részben a vizsgálandó kérdésektől függően lényegében háromféle módon történhet.

1.2. A logikai jelentésfogalom

Az egyik módszer a nyelvi kifejezések (jelek, jelkombinációk) vonatkozásából (referenciájából, denotátumából) indul ki. A tulajdonnevek a tulajdonnév hordozójára vonatkoznak, tehát például *Széchenyi István* arra a személyre utal, akinek Széchenyi István a neve, *Budapest* arra a helyre, amelyet Budapestnek hívnak. A köznévi vonatkozása bonyolultabb: a vonatkozás létrejöttéhez a főnevet valamilyen módon határozottá kell tennünk (determinánssal kell ellátnunk), határozott főnévi kifejezést kell a főnévből szerkesztenünk. A *tanító* főnév önmagában csak foglalkozást jelöl, az *a tanító* határozott főnévnek (főnévi kifejezésnek) viszont már van vonatkozása: az a beszédhelyzet alapján azonosítható egyed, akinek a foglalkozása tanító. Ez az anyagnevekre is érvényes: *az arany* olyan

anyagra vonatkozik, amely az arany tulajdonságaival rendelkezik. Főnévi kifejezés azonban nemcsak egyedekre, hanem eseményekre (*a futás, a megemlékezés*) és elvont entitásokra (*az igazság, a komolyság*) is vonatkozhat. Mindezekben az esetekben a vonatkozás csak mondatban megfogalmazott kijelentés (propozíció) esetén érvényesülhet, léphet működéskébe. A kijelentés logikai fogalom – szemben a mondattal és a megnyilatkozással (l. alább), amelyek nyelvészeti fogalmak. A kijelentés az, amit a mondat a világról állít. Tehát

- (1) A Magyar Tudományos Akadémiát Széchenyi István alapította.
- (2) Budapest Európa egyik legszebb városa.
- (3) Jön a tanító!
- (4) Az arany a széfben van.
- (5) A megemlékezés tíz percig tartott.
- (6) Az igazság még kiderülhet.

A fenti mondatokban a *Magyar Tudományos Akadémia, Széchenyi István, Budapest, Európa, a tanító, az arany, a megemlékezés, az igazság* főnévi szerkezeteknek van vonatkozása, ezek a főnévi szerkezetek tehát **referenciális kifejezések**.

A főnévi kifejezés vonatkozása nemcsak egyed, hanem egyedek összessége (halmaza) is lehet.

- (7) A barátaim szökek.
- (8) A barátaim a tieidnél többen vannak.

Míg a (7) mondatban a többes számú főnévi kifejezés által jelölt halmaz minden egyes eleméről állítjuk, hogy szöke, a (8) mondatban két halmaz elemeinek számát hasonlítjuk össze, mindkét esetben azonban a többes számú főnévi kifejezés vonatkozása egy halmaz. A (7)-ben, ill. (8)-ban bemutatott kétféle vonatkozás megkülönböztetésére azt szoktuk mondani, hogy az előbbi esetben a vonatkozás **disztributív**, míg az utóbbi esetben **kollektív**.

Mint láttuk, a vonatkozás a nyelvi kifejezések és a világ entitásai között létesít kapcsolatot. A nyelvi jelentés azonban nem azonosítható a vonatkozással, annál sokkal gazdagabb. **Gottlob Frege** mutatott rá arra, hogy alapvető különbség van vonatkozás (*Bedeutung*, a modern logika terminusával: extenzió) és jelentés (*Sinn*, a modern logika terminusával: intenzió) között. Ismert példája az *esthajnalcsillag* (németben: *Abendstern, Morgenstern*, hasonlóan angolban: *evening star, morning star*). Az *esthajnalcsillagra* kétféleképpen utalhatunk: este *Abendstern* 'estcsillag' a csillag neve, hajnalban viszont *Morgenstern* 'hajnalcsillag'. Márpedig ha a

nyelvi jelentés azonos lenne a vonatkozással, akkor az alábbi két mondatnak azonos lenne a jelentése.

- (9) Der Morgenstern ist der Abendstern.
szó szerint: 'A hajnalcsillag az estecsillag'
- (10) Der Morgenstern ist der Morgenstern.
'A hajnalcsillag a hajnalcsillag'

A (10) mondatot a (9) mondatból úgy kaptuk, hogy az *Abendstern*-t a vele azonos vonatkozású *Morgenstern*-nel helyettesítettük. Amíg azonban (10) üres tautológia, (9) nem az: ebben a mondatban azt állítjuk, hogy a két főnévi kifejezés vonatkozása azonos. A két mondat tehát nem azonos jelentésű.

Hasonlóképpen más a jelentése a (11) mondatban található két azonos vonatkozású főnévi kifejezésnek (*Budapest és Magyarország legnagyobb városa*) is.

- (11) Budapest Magyarország legnagyobb városa.

A két főnévi kifejezés jelentésének különbsége abban rejlik, hogy ugyanazt a dolgot két különböző módon jelöli. Ez a különbség döntő módon befolyásolhatja a mondatban kifejezett kijelentés igaz vagy hamis voltát (igazságértékét) is. Hasonlítsuk össze az alábbi két mondatot:

- (12) Péter azt hiszi, hogy Budapest szép város.
- (13) Péter azt hiszi, hogy Magyarország legnagyobb városa szép város.

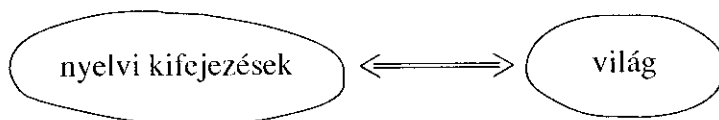
Ha Péter nem tudja, hogy Budapest Magyarország legnagyobb városa, akkor a (12) kijelentés igaz volta nem jelenti egyúttal a (13) kijelentés igaz voltát és fordítva, a (13) mondat igaz voltából még nem következik a (12) mondat igaz volta. Hasonlóképpen a (14) kijelentés igaz voltából sem következik a (15) kijelentés igaz volta.

- (14) Budapest volt a király székhelye.
- (15) Magyarország legnagyobb városa volt a király székhelye.

Ha két kijelentés igaz vagy hamis volta különböző feltételek függvénye, azt mondjuk, hogy a két kijelentésnek különbözők az igazságfeltételei. Egy kijelentés igazságfeltételei tehát azok a feltételek, amelyek teljesülése esetén igaz a szóban forgó kijelentés. A mondatban kifejezett kijelentés jelentését részben vagy teljes egészében a kijelentés igazságfeltételeivel azonosíthatjuk. Az igazságfeltételek is a nyelvi kifejezés és a világ között-

ti kapcsolatot fejezik ki. A nyelvi jelentésnek a vonatkozással és az igazságfeltételekkel történő leírása tehát azt jelenti, hogy a jelentés lényegét a nyelvi kifejezések és a világ objektumai közötti kapcsolatban keressük.

(16)

A 'világ' azonban nem a bennünket körülvevő fizikai világ, hanem annak mentális ábrázolása. Ezt mutatták már a (12)–(13) példák is, de sok más példa, így a (17a,b,c) is, ezt bizonyítja.

- (17) a/ Öt órakor felállt és elment.
b/ *Öt óra alatt felállt és elment.
c/ *Öt órán át felállt és elment.

A *feláll* ige pillanatnyi eseményt fejez ki, időtartamot kifejező időhatározóval (bármilyen rövid is legyen az időhatározó által kifejezett időtartam) nem állhat. Annak ellenére, hogy a 'fizikai világban' a felállásnak is van időtartama, a mentális ábrázolásban ezt az időtartamot pontszerűnek tekintjük. A csillaggal ellátott mondatok (17b,c) grammatikailag helytelenek.

Az aktuális világon kívül még sok más világ képzelhető el. Egy álom, egy mese, egy regény, egy film is egy-egy ún. lehetséges világot határoz meg. Van tehát olyan lehetséges világ, amelyben a *boszorkány*, a *sárkány* főnévi szerkezetnek van vonatkozása. És olyan lehetséges világ is van (például álmaim világa), amelyben az *Én vagyok Szókratész* kijelentés igaz.

A nyelvi kifejezések persze nem közvetlenül a világgal, hanem annak valamilyen modelljével hozzuk kapcsolatba. Ebben a modellben beszélhetünk egyedekről, tulajdonságokról, tényállásokról: kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a főnevek egyedekre (entitásokra), a predikátumok tulajdonságokra, a mondatok tényállásokra vonatkoznak. Minden logikai rendszer explicit vagy implicit módon a világról modellt konstruál és a nyelvi kifejezések jelentését az így konstruált modell segítségével határozza meg.

A nyelvi jelentés vonatkozással való kapcsolatának a vizsgálata, a jelentésnek igazságfeltételekkel történő leírása a **logikai** vagy **formális szemantikára** jellemző.

Mint már említettük, a formális szemantika alapegysége nem a mondat, hanem a kijelentés (propozíció). A mondatok és a kijelentések közötti

viszony nem mindig egyértelmű. Tudjuk, hogy nem minden mondat fejez ki kijelentést: a kérdő vagy a felszólító mondatoknak például nincs igazságértékük. (Ami nem zárja ki az ilyen mondatok logikai tárgyalását, a logika a kérdő és felszólító mondatokra külön logikai rendszereket dolgozott ki.) A módoító határozószót tartalmazó mondat sem kijelentés, a módoító határozószók (*valószínűleg, feltehetőleg, biztosan* stb.) ugyanis nem részei annak a kijelentésnek, amelyet módoósítanak:

(18) A fiúk valószínűleg megérkeztek.

A (18) mondat nem fejez ki kijelentést, jelentése nem fogalmazható meg igazságfeltételekkel. Ez a mondat azonban a szubjektív módoító határozószó 'objektíválásával' összetett kijelentéssé alakítható:

(19) Valószínű, hogy a fiúk megérkeztek.

A (18) szubjektív, a (19) objektív módon fejezi ki ugyanazt a tartalmat. A szubjektivitás vizsgálata azonban lényegében kívül esik a formális szemantika hatáskörén. (Talán egyedül az ún. propozicionális attitűdöt kifejező igék mint pl. *hisz, vél, gondol* vizsgálata képez ebből a szempontból kivételt, amelyekkel igen sok logikai munka foglalkozik, de ebben az esetben sem igazán a beszélő szubjektivitása áll a vizsgáladások középpontjában.)

Abból, hogy a formális szemantika alapegysége a kijelentés, következik, hogy a szójelentést ebben a leírási keretben a kijelentés jelentésének függvényében kell meghatározni. Valamely x szó jelentése azonos azal a jelentéssel, amellyel ez a szó a kijelentés jelentéséhez hozzájárul. Ez az adott szó szintaktikai funkciójától is függ. Ebből most már természetesen adódik a formális szemantika egyik alapfeltevése, a **jelentés kompozicionalitása**, amelyet **Frege-féle elvnek** is szoktak hívni. A kompozicionalitás elve a következőt mondja ki:

A mondat jelentése – a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében – levezethető a mondat alkotóelemeinek jelentéséből.

A jelentés kompozicionalitása módszertani elv és nem szabály. A formális szemantikában ezt az elvet elsősorban a kijelentések (propozíciók) jelentésének meghatározásakor alkalmazzák. A kompozicionalitás elve kétféle problémát vet fel. Egyrészt a kijelentések alkotóelemeinek olyan jelentést kell tulajdonítani, amely biztosítja a kompozicionalitást, másrészt olyan eszközöket kell találni, amelyek a levezetést lehetővé teszik. Ezek azonban tipikusan a formális szemantika problémái.

A kompozicionalitás elve természetesen nem érvényesülhet idiómák esetén:

- (20) a/ Egyszer hopp, máskor kopp.
 b/ Kutyából nem lesz szalonna.

A (20a) mondatban megfogalmazott kijelentés jelentése ('Egyszer jól megy a dolga, máskor meg segítséget szenved') nem kompozicionális, a (20b)-nek van ugyan kompozicionális jelentése is, idiómaként ('A rossz természet ellen nehéz küzdeni') viszont jelentése nem kompozicionális.

A formális szemantika az általa vizsgált jelentéstani jelenségekre formális magyarázatot keres. Ez lényegében abban áll, hogy a jelentést a formális logikához hasonló módszerekkel és eszközökkel ábrázolja (reprezentálja) és a jelentésábrázolások között összefüggéseket állapít meg. A jelentésábrázolás egyik fajtáját alkotják az ún. **jelentésposztulátumok**, amelyek jelentések közötti összefüggést rögzítenek. Ezek az összefüggések leginkább logikai ekvivalencia- vagy következményrelációk megállapításából állnak. Ha a *férfi* szó jelentését az egyszerűség kedvéért *férfi'*-vel, az *apa* szó intenzióját *apa'*-val és a *szülő* szó intenzióját *szülő'*-vel jelöljük, akkor az *apa'*, *férfi'* és *szülő'* jelentések közti összefüggést az alábbi jelentésposztulátum rögzíti. (A \longleftrightarrow jel kétirányú implikációt jelöl: a baloldal igaz voltából következik a jobboldal igaz volta, és fordítva, a jobboldal igaz voltából következik a baloldal igaz volta, ami egyébként a logikai ekvivalencia definíciója; az ' \forall ' az univerzális kvantor jele, jelentése 'minden, összes'.)

- (21) $\forall x \forall y [apa'(x,y) \longleftrightarrow (f\acute{e}r\acute{f}i'(x) \ \& \ sz\acute{u}l\acute{o}'(x,y))]$

A (21) jelentésposztulátum parafrázisa a következő: bármely *x*-re és *y*-ra érvényes, hogy ha *x* apja *y*-nak, akkor *x* férfi és *x* szülője *y*-nak, és fordítva, ha *x* férfi és *x* szülője *y*-nak, akkor *x* apja *y*-nak.

A formális jelentésábrázolások előnye, hogy lehetővé teszik a jelentés (egy-egy aspektusainak) egzakt vizsgálatát. Annak ellenére azonban, hogy a formális szemantika az elmúlt néhány évtizedben a nyelvi jelentés egyre bővülő körét tudta vizsgálódásaiba bevonni, a nyelvi jelentésnek még mindig csak kis hányadát képes formális eszközökkel leírni.

Összefoglalva az eddigieket: a formális szemantika főbb kutatási területei: (a) a vonatkozás problémái (milyen nyelvi kifejezésnek lehet vonatkozása, milyen feltételek mellett beszélhetünk vonatkozásról, milyen típusai vannak a vonatkozásnak), (b) a jelentés igazságfeltételekkel történő megfogalmazása, (c) a jelentés kompozicionalitása, (d) a jelentés formális ábrázolásának kérdései.

1.3. A kognitív nyelvészeti jelentésfogalom

A nyelvi jelentés szorosan összefügg a megismeréssel (a *kognícióval*), vagyis azzal, hogy a bennünket körülvevő világot hogyan észleljük, hogy az észlelés eredményeit hogyan dolgozzuk fel, hogyan ábrázoljuk mentálisan. A formális szemantikával szemben, amelynek modelljei általában nem törődnek a pszichológiai realitás kérdésével, a kognitív szemantika a jelentésleírással kapcsolatban megköveteli, hogy az a mentális ábrázolást lehetőleg hűen tükrözze, hogy pszichológiailag reális legyen.

A jelentésnek az észleléssel való közvetlen kapcsolatát mutatják az alábbi példák.

- (22) a/ A bicikli a ház előtt van.
 b/ ?A ház a bicikli mögött van.

Amíg a (22a) mondat értelmezésével nincs problémánk, a (22b) mondatot nehezen tudjuk értelmezni (a kérdőjel az értelmezés problematikus voltára utal). Logikailag persze ha az 'x y előtt van' kijelentés érvényes, akkor érvényesnek kell lennie az 'y x mögött van' kijelentésnek is. A két kijelentés logikailag egyenértékű. A (22a,b) példák azonban azt tanúsítják, hogy a logikai egyenértékűség (ekvivalencia) nem jelent egyúttal egyenértékűséget a nyelvhasználat szempontjából. Vajon mi lehet ennek az oka? A helyviszonyok észlelésekor általában a kisebb, perceptuálisan kevésbé szembetűnő, nehezebben azonosítható, mozgó vagy mozogni képes, új információt hordozó tárgyat viszonyítjuk a nagyobb, perceptuálisan szembetűnő, könnyen azonosítható, mozdulatlan és ismert információt hordozó tárgyhoz. Az alaklélektan terminusait felhasználva az előbbi **alak**nak ('figure'), az utóbbit **háttér**nek ('ground') nevezzük. A (22a) mondat értelmezésével azért nincs gondunk, mivel a 'ház' a háttér és a 'bicikli' az alak. Ezzel szemben a (22b) mondatban a perceptuálisan kevésbé szembetűnő, nehezebben azonosítható, mozogni képes tárgy, a 'bicikli' szerepel háttérként, és a nagyobb, perceptuálisan szembetűnő, könnyen azonosítható, mozdulatlan 'ház'-at hozzá viszonyítjuk.

A térbeli viszonyok érzékelésekor szerepet játszanak az emberi test tulajdonságai (ez jut többek között kifejezésre a *jobbra – balra, hátra – előre, előtt – mögött, szemben* határozószókból, illetőleg névutókból) és a naiv fizikai világkép (a növekedés felfelé, az esés lefelé 'történi', a nagyobb tárgy hordozza a kisebbet, a hordozó közelebb van a föld felszínéhez, a hordozott részben elfedi a hordozót).

A tárgyak fizikai tulajdonságai, méretei, természetes térbeli elhelyezkedése a tárgyak mentális ábrázolásában is szerepet játszik. Ez a mentális ábrázolás magyarázza az alábbi mondatok értelmezése közötti különbségeket.

1. A JELENTÉS LEÍRÁSÁNAK MÓDJAI

- (23) a/ A rúd hosszú.
b/ A rúd magas.
- (24) a/ A cigaretta hosszú.
b/ ?A cigaretta magas.
- (25) a/ ?A torony hosszú.
b/ A torony magas.

A rúd nincs rögzítve, állítható is, meg fektethető is. Mindkét pozíció természetes. Ezzel szemben a cigarettát nem szoktuk álló helyzetben észlelni, a torony pedig rögzítve van, s ezért nem fektethető. A mentális ábrázolásban a cigaretta térbeli tulajdonságai között nem szerepel a magasság, a toronyéi között nem szerepel a hosszúság. A (23a,b), (24a,b) és (25a,b) mondatok viselkedése tehát a szóban forgó tárgyak mentális ábrázolásával magyarázható.

A szavak vonatkozásának megállapításában is döntő szerepe lehet az észlelésnek. Ennek legjobb példáját a színt jelölő szavak képezik. Az alapvető színnevek közel száz nyelv alapján történt vizsgálata azt mutatta, hogy számuk a nyelvekben maximálisan 11 (az angolban: *white* 'fehér', *black* 'fekete', *red* 'piros', *green* 'zöld', *yellow* 'sárga', *blue* 'kék', *brown* 'barna', *purple* 'lila', *pink* 'rózsaszínű', *orange* 'narancssárga', *grey* 'szürke'). Alapvető színnévnek számít minden olyan színnév, (a) amely egyetlen szótövet tartalmaz (tehát *monolexémikus*; ennek a kritériumnak az alapján a magyarban nem sorolható az alapvető színnevekhez a *kékeszöld*, a *narancssárga*); (b) amelynek jelentése nem része egy másik színnév jelentésének (mint pl. az angol *crimson* 'bíborvörös' és *scarlet* 'skarlátvörös' a *red* 'piros, vörös' árnyalatait jelöli), (c) amelynek alkalmazhatósága nem korlátozódik néhány tárgyra (pl. a *szőke* a magyarban vagy megfelelője, a *blond* az angolban).

A vizsgálatok az alábbi tipológiai általánosításokat tették lehetővé:

(a) Minden nyelvben van legalább két színt jelölő szó, ezek a fehér (világos), illetőleg a fekete (sötét) színtartományt fedik le.

(b) Ha egy nyelvben három ilyen szó van, akkor a harmadik a piros színtartományra vonatkozik.

(c) Ha egy nyelvben négy ilyen szó van, akkor ebben a nyelvben a negyedik szó vagy a zöldre, vagy a sárgára vonatkozik.

(d) Öt színt jelölő szó esetén az adott nyelvben mind a zöldre, mind pedig a sárgára van szó.

(e) Ha hat színt jelölő szót találunk a nyelvben, akkor a hatodik szó a kékre vonatkozik.

(f) Hét szó esetén a hetedik szó a barna.

(g) A nyolcadik ilyen szó a lila, a rózsaszín (angol: *pink*), a narancssárga (angol: *orange*) vagy a szürke színtartományokra vonatkozik. (A ma-

gyarban sem a *rózsaszín*, sem pedig a *narancssárga* nem számít alapvető színnévnek.) A hierarchia (az angol színeveket használva) tehát így fest.

$$(26) \quad \left[\begin{array}{c} \text{white} \\ \text{black} \end{array} \right] < [\text{red}] < \left[\begin{array}{c} \text{green} \\ \text{yellow} \end{array} \right] < [\text{blue}] < [\text{brown}] < \left[\begin{array}{c} \text{purple} \\ \text{pink} \\ \text{orange} \\ \text{grey} \end{array} \right]$$

Gyermeknyelvi megfigyelések azt mutatják, hogy a színevek anyanyelvi elsajátítása is ezt a hierarchiát követi.

A színevekre vonatkozó későbbi pszichofiziológiai és pszicholingvisztikai kutatások a korábbi eredményeket bizonyos mértékig módosították, és a következő eredményekhez vezettek:

(a) minden színtartománynak van legalább egy fokális pontja, és a színevek vagy egy fokális pontra, vagy az egész színtartományra vonatkozhatnak;

(b) egyes nyelvekben a színevek olyan tartományt fednek le, amely több fokális pontot tartalmaz;

(c) a színevek gazdagodása nem a fokális pontok egymás utáni kódolásából áll, hanem egyes színtartományok differenciálódásából, illetőleg egyesítéséből (l. alább);

(d) ahol csak két szint jelölő szó létezik, ott az egyik lefedi az összes meleg szint (fehér, piros, narancs, sárga, rózsaszín, lila), a másik pedig az összes hideg szint (fekete, kék, zöld, szürke);

(e) a színtartományok fokális pontjai univerzálisan meghatározhatók;

(f) minden színkategóriának (minden fokális ponthoz legalább egy színkategória tartozik) egyértelműen meghatározhatók a határai, ezek a szomszédos színkategóriák fokális pontjai.

A (c) pontban említett differenciálódást, illetőleg egyesítést a következőképpen kell érteni. A differenciálatlan meleg (világos, fehér) tartományból az első lépésben kiválik a fehér színtartomány. A következő lépésben vagy a meleg színtartomány differenciálódik tovább, és létrejön a fehér mellett a piros és a sárga színtartomány, vagy pedig a hideg (sötét, fekete) színtartományból kiválik a fekete színtartomány. A következő, negyedik lépésben már négy differenciált színtartományt (fehér, piros, sárga, fekete) találunk, az ötödik lépésben pedig már hatot (az előbbiekhöz hozzájön a kék és a szürke). A további lépésekben viszont két színtartomány egymással szomszédos résztartományainak egyesítésével találkozunk. Először a sárga és a fekete színtartomány szomszédos részeiből jön létre a barna színtartomány, a sárga és a kék szomszédos részeiből a zöld, majd a piros és fehér színtartományok egymással szomszédos részeiből a ró-

zsaszín, a piros és kék színtartományok egymással szomszédos részeiből a lila, a piros és sárga színtartományok egymással szomszédos részeiből a narancssárga, végül a fekete és a fehér színtartományok egymással szomszédos részeinek egyesítéséből a szürke. A *fekete*, *fehér*, *piros*, *sárga*, *zöld* és *kék* színnevek által jelölt színtartománynak egyetlen fokális értéke van, a *barna*, *lila*, *rózsaszín*, *narancssárga* és *szürke* színnevek által jelölt színtartományoknak pedig kettő. Minél inkább eltávolodunk a fokális ponttól, annál homályosabbá, életlenebbé válik a színnév vonatkozása.

A vonatkozás kérdése tehát fontos szerepet játszik a mentális ábrázolásban is. A színnevek jelentése valójában csak a színnév egy tipikus vonatkozásának segítségével (logikai terminussal: extenzionálisan) adható meg. Vö. a hagyományos szótárak meghatározását. Pl. *kék*: 'a derült ég színéhez hasonló színű'; *zöld*: 'a szivárvány színei között a sárga és a kék közötti színű'.

A vonatkozás és a jelentés szoros kapcsolata érhető tetten a tárgyak, élőlények osztályozásában is. A tárgyak, élőlények lehetséges elnevezései közül nem választunk önkényesen. Ismeretes, hogy a tárgyak, élőlények nevei között különféle jelentésviszonyokat állapíthatunk meg. Így például a *kutya* szó és az *állat* szó között alá-, ill. fölérendeltségi viszony áll fenn. Más szóval a *kutya* szóval jelölt entitás az *állat* szóval jelölt entitások közé tartozik, utóbbi az előbbi fölérendelt fogalma, az előbbi pedig az utóbbinak alárendelt fogalma. Az ilyen alá- és fölérendeltségi viszony a lexikai egységek egyik szervező tulajdonsága. Megtaláljuk például a *labrador – kutya – állat*, *tearózsa – rózsa – virág*, illetőleg a *karosszék – szék – bútor* esetében is. Ezeknek a szavaknak az esetében a középen elhelyezkedők (*kutya*, *rózsa*, *szék*) kitüntetett szerepet játszanak a megnevezésben. Ez a szint a pszichológiailag alapvető szint, a hozzájuk tartozó elnevezések az **alapnevek** ('basic level terms'). Kitüntetett szerepüket az alábbi tulajdonságok bizonyítják:

(a) Megnevezésnél legkönnyebben az alapneveket használjuk.

(b) A nyelvek többnyire egyszerűbb szerkezetű szavakkal jelölik az alapneveket (pl. *szék – karosszék*, *rózsa – tearózsa*). Ez különösen az alapszint és a vele alárendeltségi viszonyban álló szint összehasonlításakor vehető észre.

(c) Legkönnyebben az alapnevekre emlékszünk.

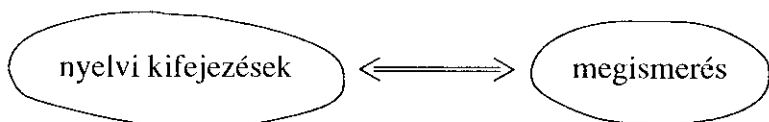
(d) Az alapszinten a dolgokat 'holisztikusan', egységes egészként észleljük, az alacsonyabb szinthez tartozó nevek esetében ezzel szemben különféle megkülönböztető jegyekre van szükségünk ahhoz, hogy például a különféle virágok, székek, kutyák között különbséget tudjunk tenni.

(e) A gyermek az alapneveket tanulja meg először.

Mindezek a tulajdonságok pszicholingvisztikai tesztekkel bizonyíthatók.

A fent említett és a hozzájuk hasonló kérdésekkel a **kognitív szemantika** foglalkozik. A formális szemantikával szemben, amely a formális logikával keres kapcsolatot, a kognitív szemantika a mentális ábrázolás tulajdonságainak megállapításakor elsősorban a kognitív pszichológiára és a megismeréstudományra támaszkodik. A jelentés lényegét a nyelvi kifejezések és a megismerés kapcsolatrendszerében látja:

(27)

Ebben az esetben is a nyelvi kifejezéseket nem közvetlenül a megismeréssel, hanem annak valamilyen modelljével hozzuk kapcsolatba, a megismerés, a kogníció közvetlenül nem figyelhető meg.

Sok esetben egy jelenségcsoport mögötti mentális szerkezetre nyelvi kifejezésekből is következtethetünk. Így például a mozgásesemény mentális szerkezetét az alábbi példák alapján állapíthatjuk meg.

- (28) a/ A ceruza leesett az asztalról.
 b/ A ceruza legurult az asztalról.
 c/ A ceruzát lelöktem az asztalról.
 d/ A ceruzát legurítottam az asztalról.

A ceruza a mozgó alak, az asztal a háttér. A mozgás útvonalát a *-ról* toldalék fejezi ki. A *leesik* ige csupán lefelé történő mozgást jelöl. Bármiféle mozgáseseménynek szükséges összetevője az alak, a háttér, a mozgás és az útvonal. A legegyszerűbb mozgásesemény (vö. a (28a) mondatot) ezeket az összetevőket tartalmazza:

- (29)
alak	mozgás	útvonal	háttér
<i>ceruza</i>	<i>esik</i>	<i>-ról</i>	<i>asztal</i>

A (28b) mondat a (29)-ben felsorolt összetevőkön kívül a mozgás módját is kifejezi: a ceruza gurulva mozgott, a (28c) mondatban pedig az ágens is a mozgásesemény része: a mozgást az ágens hozta létre, okozta. A (28c) mondat igéje is kauzatív, de nem fejezi ki a mozgás módját, a (28d) mondatban ezzel szemben mind a mozgás módja, mind pedig a kauzatív összetevő megjelenik. A (29) sémát tehát a mód és az ok összetevőivel kell

1. A JELENTÉS LEÍRÁSÁNAK MÓDJAI

kiegészítenünk. Utóbbi kettő szabadon választható, tehát a mozgásese-
emény kifejezheti a mozgás módját vagy okát is, de tartalmazhatja mind-
két összetevőt is.

(30)	alak	mozgás	útvonal	háttér	mód	ok
	<i>ceruza</i>	<i>esik</i>	<i>-ról</i>	<i>asztal</i>	<i>gurulva</i>	<i>ágens</i>

A nyelvek különbözhetnek egymástól abban, hogy a mozgásese-
mény összetevőit fejezik ki egyszerű (alaktanilag nem összetett) igével.
Az angol, német, magyar és még sok más nyelv a mozgásigében a moz-
gáson kívül kifejezheti a mód és/vagy az ok összetevőit (vö. az angol
slide 'csúszik' [vmi csúszva mozog], *roll* 'gurul' [vmi gurulva mozog],
push 'lök' [vki vmit/vkit lökve mozdít], *throw* 'dob' [vki vmit dobással
mozdít] igéket). Az útvonal nem fordul elő összetevőként egyszerű igék
esetében, az útvonalat prepozíciós/posztpozíciós kifejezéssel, különféle
toldalékkal vagy igekötővel kell megadnunk (*throw the ball into the hole*,
den Ball in das Loch hineinwerfen, *bedobja a labdát a lyukba*). Az újla-
tin nyelvekben ezzel szemben az útvonal többnyire a lexikai jelentés ré-
sze (vö. a francia igéket *descendre* 'lemegy', *monter* 'felmegy', *partir*
'elmegy'). Ezekben a nyelvekben általában a mozgás módja vagy oka
sem része a lexikai jelentésnek. Végül vannak olyan nyelvek, amelyekben
a mozgó alak a lexikai jelentés része. Ilyen a kaliforniai indián nyelv, az
acugevi (vö. az acugevi igetöveket: *-lup-* 'a mozgó tárgy kicsiny, fényes
és kerek', *-t-* 'a mozgó tárgy kicsiny, lapos és rögzíthető', *-swal-* 'a moz-
gó tárgy hosszúkás, puha, és egyik végén fel van függesztve'). A fentiek
szerint lexikailag (monomorfemikusan) kifejezhető a mozgás módja, oka,
útvonala, a háttér ezzel szemben sohasem jelenik meg lexikai jelentés-
összetevőként.

A kognitív szemantika a szószemantikát helyezi a kutatás középpont-
jába, és a szójelentést a mondatjelentéstől elkülönítve vizsgálja. Nem tö-
rekszik formalizálásra, bár a jelentés ábrázolásában olykor felhasznál
formális eszközöket. A kognitív szemantika jelentésábrázolásai azonban
sohasem fogalmazznak meg olyan feltételeket, amelyek egyértelműen meg-
határozzák a jelentést. A jelentésábrázolások egyik fajtája csak az ige
jelentésében szereplő jelentésmozzanatokat tartalmazza. A *lop* ige ábrá-
zolása például így fest (az x,y,z az ige vonzatait jelöli, ¬ a tagadás jele,
nagybetűvel írjuk a jelentésleírás elemi egységeiként használatos elemi
predikátumokat):

- (31) *lop(x,y,z)* [vki lop vkitől vmit]
 a/ \neg MEGENGED(y, BIRTOKOL(x,z))
 [y nem járul hozzá ahhoz, hogy x birtokolja z-t]
 b/ SZÁNDÉKOSAN(ELVESZ(x, y, z))
 [x szándékosan elveszi y-tól z-t]
 c/ \neg SZÁNDÉKOZIK(x, AD(x,y,z))
 [x nem szándékozik y-nak odaadni z-t]

A (31) ábrázolásban a *lop* igének három jelentésmozzanata szerepel, amelyeket semmiféle logikai operátor nem köt össze, így (31a,b,c) nem is fogalmazhat meg kijelentést.

A (31a,b,c) nem magyarázza, csak ábrázolja a *lop* igét. A nyelvi jelenségek magyarázata a megismerésben gyökerezik, magyarázatról tehát csak abban az esetben beszélhetünk, ha a mentális ábrázolás és a nyelvi jelenségek között összefüggést tudunk megállapítani.

A kognitív szemantika, amint fentebb láttuk, szintén foglalkozik a vonatkozás kérdésével, de ezt a formális szemantikától eltérő módon teszi. Ezen elmélet szerint a természetes nyelvekre az életlen, átmeneteket is megengedő vonatkozás a jellemző, az egyértelmű vonatkozás inkább kivétel.

A nyelv nemcsak arra való, hogy segítségével a valóságról objektív kijelentéseket fogalmazzunk meg, hanem arra is, hogy vele a beszélő a tényállásokhoz való viszonyát ('attitűdjét') kifejezésre juttassa. A kognitív szemantika a nyelv szubjektív funkcióját alapvetőbbnek és fontosabbnak tartja annak objektív funkciójánál.

A kognitív szemantika és a formális szemantika általában nem ugyanazokra a kérdésekre keres választ, ugyanazzal a kérdéskörrel kapcsolatban pedig a jelentés más-más aspektusaira helyezi a hangsúlyt, a kettőt tehát nem feltétlenül zárja ki egymást.

1.4. A strukturális szemantika

Az előbbi két megközelítésmód esetében a jelentés mibenlétét a nyelvi kifejezéseknek a külső világhoz vagy a megismeréshez (kognícióhoz) való viszonyában kerestük; a harmadik elképzelés magában a nyelvben, a nyelvi rendszeren belül kívánja a jelentést meghatározni. Ez pontosabban azt jelenti, hogy egy nyelvi kifejezés jelentése mindazoknak a nyelven belüli viszonyoknak az összessége, amelyekben ez a nyelvi kifejezés részt vesz. Tekintettel arra, hogy a jelentéskutatás eredetileg csak szójelentéssel foglalkozott, a jelentésvizonyokat is a szójelentések között definiálta. Mivel azonban a kijelentések között fennálló jelentésvizonyokat pontosabban tudjuk meghatározni, ma a szószemantikából ismert jelentésvizonyokat is kijelentések közötti viszonyként fogalmazzuk meg. Két

szó közötti jelentésviszony ily módon a szóban forgó szavakat tartalmazó kijelentések közötti viszonyként jelenik meg. Hagyományosan a következő jelentésviszonyokat szokták megkülönböztetni.

(a) Szinonímia

A szinonímia több fajtáját ismerjük. A legalapvetőbb az ún. deskriptív (vagy denotatív) szinonímia. Definíciója a következő:

Két mondat akkor és csakis akkor azonos jelentésű (azaz szinonim), ha pontosan ugyanarra a tényállásra vonatkozik.

A formális szemantika eszköztárát felhasználva azt mondhatjuk, hogy két mondat akkor és csakis akkor azonos jelentésű, ha a két mondatban megfogalmazott kijelentés ugyanolyan körülmények között igaz, más szóval azonosak az igazságfeltételei. Két szó, X és Y esetében ez azt jelenti, hogy az X szót tartalmazó tetszés szerinti K kijelentés igazságfeltételei azonosak annak a K' kijelentésnek az igazságfeltételeivel, amelyet K-ből úgy kapunk, hogy benne X-et Y-nal helyettesítjük. Például

- (32) a/ Ez a férfi kalandor.
b/ Ez a férfi szerencsevadász.
(33) a/ Mindannyian szeretjük a derelyét.
b/ Mindannyian szeretjük a barátfület.

A *kalandor* és a *szerencsevadász*, illetőleg a *derelye* és a *barátfüle* szavak eleget tesznek a deskriptív szinonímia definíciójának. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a (32a) és a (32b), illetőleg a (33a) és a (33b) kijelentések között a deskriptív szinonímia viszonya áll fenn. Mivel X és Y kivételével a mondatok azonosak, X és Y között is deskriptív szinonímiát állapíthatunk meg.

A szinonímia a logikai implikáció fogalmával is definiálható. Egy p kijelentés akkor és csak akkor implikálja a q kijelentést, ha p igaz voltából szükségszerűen következik q igaz volta, és ha q hamis voltából szükségszerűen következik p hamis volta. Az implikációt nyíllal (\longrightarrow) jelöljük. Ha (33a) igaz, akkor (33b)-nek is igaznak kell lennie, és ha (33b) hamis, akkor (33a)-nak is hamisnak kell lennie. A szinonim kijelentések egymást implikálják, tehát logikailag ekvivalensek.

(b) Hiponímia és hiperonímia

A hiponímia—hiperonímia fölé-alárendeltségi viszonyt fejez ki. Ez a viszony is pontosítható az implikáció fogalmának felhasználásával: X hiponimája Y-nak (és Y hiperonimája X-nek), ha az X-et tartalmazó kijelentés implikálja az Y-t tartalmazó kijelentést, utóbbi azonban nem implikálja az előbbit. Például

- (34) a/ Ez egy kutya. ^x
 b/ Ez egy állat. ^y
- (35) a/ Ez egy szék.
 b/ Ez egy bútordarab.

Könnyen látható, hogy (34a) implikálja (34b)-t, de (34b) nem implikálja (34a)-t. Hasonló a helyzet a (35a,b) esetében is. A (34a,b) és a (35a,b) mondatok közötti viszony tehát a hiponímia, illetőleg a hiperonímia.

(c) Inkompatibilitás

Két szó, X és Y inkompatibilis, ha az X-et tartalmazó 'A (egy) X' mondat szerkezetű kijelentés implikálja az 'A nem Y' szerkezetű kijelentést. A *macska* és a *kutya* inkompatibilisek, mivel (36a) implikálja (36b)-t.

- (36) a/ Ez macska.
 b/ Ez nem kutya.

Egy adott X kijelentéshez potenciálisan végtelen sok inkompatibilis Y kijelentés szerkeszthető, például (36a)-hoz: *Ez nem béka*, *Ez nem gólya*, *Ez nem víziló*. A (36a)-val inkompatibilis jelentések nem csak az állatvilágra vonatkoznak. Az (36a) kijelentéssel inkompatibilisek az alábbi kijelentések is: *Ez repülőgép*, *Ez nyomtató*, *Ez nyugtató*. Figyeljük meg, hogy az inkompatibilitást definiáló implikáció egyirányú: (36b)-ből nem következik (36a).

(d) Ellentmondás

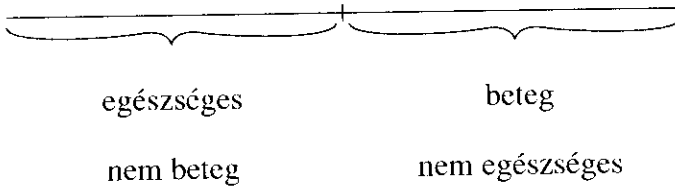
Ellentmondást kifejező két lexikai elemre az jellemző, hogy egymást teljes mértékben kizárják. Ha az egyik érvényes, akkor a másik nem lehet az. Pontosabban: X és Y akkor és csakis akkor két ellentmondást kifejező lexikai elem, ha az X elemet tartalmazó K kijelentés és a belőle az X elemnek az Y elemmel történő helyettesítésével kapott K' kijelentés logikai ellentmondásban van egymással, ami azt jelenti, ha K igaz, akkor K' szükségszerűen hamis, és ha K' igaz, akkor K szükségszerűen hamis. Más szóval, ha K-t állítjuk, akkor K'-t tagadjuk, és fordítva, ha K'-t állítjuk, akkor K-t tagadjuk. K tehát implikálja K' tagadását, K' pedig K tagadását.

- (37) a/ János beteg.
 b/ János egészséges.
- (38) a/ Az 'Esik az eső' állítás igaz.
 b/ Az 'Esik az eső' állítás hamis.

Ha János beteg, akkor nem egészséges, vagyis (37a)-ból következik a 'János nem egészséges' kijelentés igaz volta. A 'János egészséges' kije-

lentés a 'János nem beteg' kijelentést implikálja. Hasonló implikációs viszonyok állnak fenn a (38a,b) esetén is. Az ellentmondásban lévő elemek teljesen lefedik a releváns konceptuális teret. Például:

(39) Konceptuális tér: egészség

Az 'egészséges' és a 'beteg' zóna között nincs semleges terület.

Ha két elem ellentmondásban van egymással, akkor egyúttal inkompatibilisek is, ennek fordítottja azonban nem áll.

(e) Antonímia

Az antonímia is ellentétet fejez ki, de antonim lexikai elemek esetén az ellentét nem kizáró. A *jó* és a *rossz*, a *meleg* és a *hideg*, a *nagy* és a *kicsi* antonim jelentésviszonyt testesítenek meg. Ezt a jelentésviszonyt egyirányú implikációval fejezhetjük ki. Tehát: X és Y antonim szópár, ha az X-et tartalmazó K kijelentés és az ebből az X-nek az Y-nal való helyettesítése révén létrejött K' kijelentés között az alábbi viszony áll fenn: K implikálja K' tagadását, de K' tagadása nem implikálja K-t, és fordítva, K' implikálja K tagadását, de K tagadása nem implikálja K'-t.

(40) a/ A leves meleg.

b/ A leves hideg.

(41) a/ A sütemény jó.

b/ A sütemény rossz.

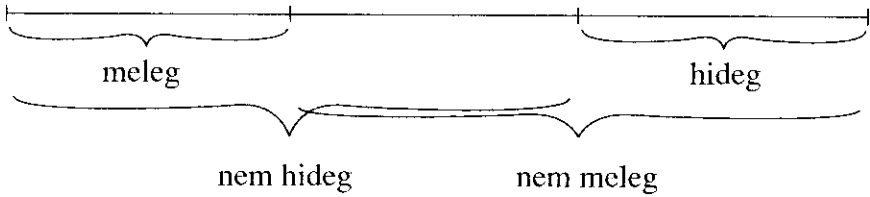
A (40a) implikálja a (40b) tagadását, a (40b) pedig a (40a) tagadását. Hasonló implikációs viszonyok állnak fenn a (41a,b) esetén is. A két tulajdonság nem fedi le teljesen a releváns konceptuális teret, ebben az esetben tehát létezik semleges zóna, amely a 'meleg' és a 'hideg' zónák között helyezkedik el. A (42a,b) mondatokban nincs semmi rendellenes.

(42) a/ A leves sem nem meleg, sem nem hideg.

b/ A sütemény sem nem jó, sem nem rossz.

A jelentésviszonyokat a (43) ábra szemlélteti.

(43) Konceptuális tér: hőmérséklet

A hagyományosnak tekinthető jelentésviszonyokon kívül, mint amilyen a szinonímia, hiponímia/hiperonímia, inkompatibilitás, ellentmondás és antonímia, a nyelvi kifejezések jelentésének vizsgálatában a mondatszemantikai jelentésviszonyokat is figyelembe kell vennünk. Ezek közül itt most csak hármat említünk: az ún. gyenge implikációt, a szemantikai előfeltevést (preszuppozíciót) és a konvencionális implikatúrát.

(f) A gyenge implikáció

A gyenge implikációt a következőképpen definiáljuk: p gyengén implikálja q -t, ha p igaz voltából következik q igaz volta, de q tagadásából nem kell p tagadásának következnie (a klasszikus logikából ismert *modus tollens* nem érvényes a gyenge implikáció esetén). (44a) és (45a) például gyengén implikálja (44b)-t, illetőleg (45b)-t.

- (44) a/ Jancsinak sikerült megoldania a problémát.
 b/ Jancsi megoldotta a problémát.
 (45) a/ Anna nem feledkezett meg arról, hogy bezárja a kaput.
 b/ Anna bezárta a kaput.

Látható, hogy (44b) tagadásából ('Jancsi nem oldotta meg a problémát') nem következik (44a) tagadása ('Jancsinak nem sikerült megoldania a problémát'), mivel az előbbi akkor is igaz, ha Jancsi nem is próbálkozott a probléma megoldásával. Ezzel szemben a 'Jancsinak nem sikerült megoldania a problémát' kijelentés feltételezi, hogy Jancsi megpróbálta megoldani a problémát, csak nem sikerült neki. Ugyanígy nem következik (45b) tagadásából (45a) tagadása sem: az, hogy 'Anna nem zárta be a kaput', nem jelenti azt, hogy 'Anna megfeledkezett arról, hogy bezárja a kaput'.

(g) Az előfeltevés

Az előfeltevés olyan következmény, amelyet a tagadás érintetlenül hagy: q előfeltevése p -nek, ha q következik p -ből is, meg p tagadásából is. Ez a következményreláció azonban nem lehet sem logikai (erős) implikáció, sem pedig gyenge implikáció. Az előfeltevés fogalma informálisan egy-

értelműnek tűnik, pontos megfogalmazása azonban sok problémát vet fel, amelyekre itt nem térhetünk ki (vö. a 12. fejezetet). Az alábbi mondatpárok közül a b-mondatok az a-mondatok előfeltevései.

- (46) a/ Péter tudta, hogy Anna hazajön.
b/ Anna hazajön.
(47) a/ Péter viszontlátta Annát.
b/ Péter (egyszer) már látta Annát.
(48) a/ Anna is megjött.
b/ Annán kívül még valaki(k) megjött(ek).

Könnyen láthatjuk, hogy (46a) tagadása ('Péter nem tudta, hogy Anna hazajön') nem érinti (46b) igaz voltát. Hasonló érvényes a (47a) ('Péter nem látta viszont Annát') és a (48a) ('Nem igaz, hogy Anna is megjött') tagadására is.

A gyenge implikációra adott példák közül a (44a)-ban szereplő *sikerül* ige is előfeltevést idéz elő: Jancsinak akár sikerült a problémát megoldania, akár nem, a mondat előfeltevése, hogy Jancsi próbálkozott a probléma megoldásával. A (45a) mondatban ezzel szemben nem találunk hasonló előfeltevést, a *gondol vmire* ige nem idéz elő előfeltevést.

(h) Konvencionális implikatúra

A szemantikai következményrelációk között a konvencionális implikatúrák a leggyengébbek. Kijelentő mondat esetében a konvencionális implikatúra olyan a mondatban szereplő elemek által előidézett (s ezért konvencionális) következményreláció, amely nem befolyásolja a mondat által kifejezett kijelentés igazságfeltételeit. A konvencionális implikatúra fogalma szemben áll a pragmatikaelméletben használt társalgási implikatúrával, amelyet a hallgató bizonyos általános társalgási elvek alapján a beszédhelyzet ismeretében következtet ki (l. a következő fejezetet). Mivel konvencionális implikatúrák mindenféle mondatfajtaéhoz kapcsolódhatnak, továbbá tartalmuk nem mindig fogalmazható meg egyértelműen, logikai eszközökkel nem definiálhatók. Ugyanakkor a konvencionális implikatúrát a mondatban szereplő nyelvi elemek vagy egyéb nyelvi eszközök idézik elő s ebben az értelemben előre jelezhető.

- (49) a/ A lány szegény és becsületes.
b/ A lány szegény, de becsületes.
(50) a/ Béla szereti a kaviárt.
b/ Még Béla is szereti a kaviárt.

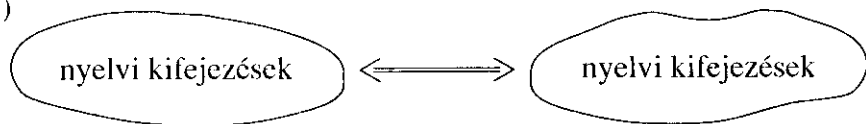
A (49b)-ben az implikátúra a *de* kötőszónak köszönhető. De vajon mi ez az implikátúra? Az talán, hogy meglepő, hogy valaki szegény és egyúttal becsületes? Vagy az, hogy *a lány* főnévi szerkezettel azonosított személy szegény ugyan (ami hátrányt jelent), de becsületes (ami előnyös tulajdonság)? A beszélő állapítja-e meg ezt meglepetéssel, vagy azt várja, hogy a hallgató legyen meglepődve? Pontos válasz ezekre a kérdésekre nem adható, annyit tudunk csak, hogy a *de* kötőszó jelenléte az *és* helyén valamiféle kontrasztot implikál, ennek a kontrasztnak a tartalma azonban nem mindig világos.

Az (50b) mondatban az implikátúrát a *még...is* összetett partikula hordozza. De vajon mi az, amit az (50b) mondat implikál? Az talán, hogy mindenkinek szeretnie kellene a kaviárt? Vagy azt, hogy Béla kényes ember, de még ő is szereti a kaviárt, tehát másnak is szeretnie kellene? Ebben az esetben is csak annyit tudunk biztonsággal megállapítani, hogy az implikátúra valamiféle elvárást fejez ki.

Látjuk tehát, hogy a konvencionális implikátúra ugyan nyelvi elemhez kötött következmény, de pontos tartalma általában nem fogalmazható meg. Ennek következtében nincs értelme az implikátúra igazságfeltételeiről vagy igaz, illetőleg hamis voltáról beszélni.

A jelentés vizsgálata a jelentésviszonyok segítségével, mint láttuk, azt jelenti, hogy a nyelvi kifejezéseket ismét nyelvi kifejezésekkel hozzuk kapcsolatba: a szinonimák, hiponimák, antonimák, a különféle implikációk és előfeltevések szintén nyelvi kifejezések. Tehát

(51)

A jelentésnek ilyen szempontú vizsgálatával a **strukturális szemantika** foglalkozik. Bár a strukturális szemantika a hagyományból táplálkozik, számos, a formális szemantikából ismert eszközt, módszert is felhasznál. A nyelvi jelentés magyarázatát a jelentésviszonyok megállapításában látja.

A strukturális szemantika a szószemantikából indult ki. És bár igaz, hogy ma már a mondatszemantika is kellő súllyal szerepel a strukturális szemantikai munkákban, a szószemantika megtartotta benne központi szerepét.

1.5. A három elmélet rövid összehasonlítása

A formális, a kognitív és a strukturális szemantika összefoglaló összehasonlítása céljából vizsgáljuk meg mindhárom elméletben az egyik legismertebb példa, az *agglegény* szó jelentését.

A formális szemantikában az *agglegény* szó jelentését szükséges és elégséges feltételek segítségével adjuk meg. (Az & jel a logikai konjunkció, a logikai és jele, a \equiv pedig az azonosság jele.)

$$(52) \quad \text{AGGLEGÉNY}(x) \equiv \text{FÉRFI}(x) \ \& \ \text{NŐTLEN}(x) \ \& \ \text{FELNŐTT}(x)$$

Más szóval, x -ről akkor és csakis akkor állítható, hogy *agglegény*, ha x egyidejűleg férfi, nőtlen és felnőtt. Ha a feltételek közül bármelyik nem teljesül, akkor x nem lehet *agglegény*. Az alábbi mondatok szemantikailag elfogadhatatlanok. A szemantikai anomáliát, ill. a logikai ellentmondást tartalmazó mondatokat '#' jellel fogjuk jelölni.

- (53) a/ #A szomszédasszonyom *agglegény*.
 b/ #A szomszédasszonyom férje *agglegény*.
 c/ #A szomszédasszonyom kislfia *agglegény*.

A formális szemantika arra törekszik, hogy a jelentést szükséges és elégséges feltételek segítségével adja meg.

A strukturális szemantika lényegében ugyanígy elemzi az *agglegény* szó jelentését. Nem beszél ugyan szükséges és elégséges feltételekről, elemzése azonban gyakran a formális szemantikáéval azonos eredményre vezetnek. Az *agglegény* szó jelentését az alábbi jelentésvizonyokkal jellemzi.

- (54) a/ $\text{AGGLEGÉNY}(x) \longrightarrow \text{FÉRFI}(x)$
 b/ $\text{AGGLEGÉNY}(x) \longrightarrow \text{NŐTLEN}(x)$
 c/ $\text{AGGLEGÉNY}(x) \longrightarrow \text{FELNŐTT}(x)$
 d/ $[\text{FÉRFI}(x) \ \& \ \text{NŐTLEN}(x) \ \& \ \text{FELNŐTT}(x)]$
 $\longrightarrow \text{AGGLEGÉNY}(x)$

Az (54a,b,c) implikációk az *agglegény* szó jelentésének szükséges összetevőit fogalmazzák meg, az (54d) implikáció pedig azt mondja ki, hogy ezek az összetevők együtt elégséges feltételt adnak meg. Esetünkben tehát a formális szemantikai és a strukturális szemantikai elemzés között nincs alapvető különbség.

Más viszont a kognitív szemantika álláspontja. A kognitív szemantika ugyan elfogadja az (54a,b,c)-ben megfogalmazott szükséges feltételeket,

de megkérdőjelezi az (54d)-ben megadott elégséges feltételt, mivel nem minden felnőtt, nőtlen férfiről mondható, hogy agglegény (egy szerzetes például nem agglegény, l. alább). Ezenkívül a jelentésösszetevők vonatkozását sem tartja mindig egyértelműnek. Mikor mondhatjuk például valakiről azt, hogy felnőtt? Ha valaki betölti 18. életévét, jogi szempontból felnőttnek számít, aligha mondanánk azonban egy 18 éves fiúról azt, hogy agglegény. Más szóval, hány éves kortól mondható egy férfiről az, hogy agglegény? A válasz nem egyértelmű, és nyilvánvalóan függ attól, hogy az adott nyelvi közösségben mi a megszokott vagy elvárt nősülési kor.

Probléma van a *nőtlen* összetevővel is. Vajon a pápa agglegény-e? Vagy agglegény-e az elvált férfi? És vajon a jogilag házasságként elfogadott életközösségben élő homoszexuális férfiak agglegények-e?

A magyarban mindehhez még azt is figyelembe kell vennünk, hogy az *agglegény* szó tartalmazza az *agg* elemet, és ezért azt sugallja, hogy az *agglegény* szó jelentése 'idősebb nőtlen férfi'. A magyar ebből a szempontból különbözik mind az angoltól (*bachelor*), mind a franciától (*célibataire*, ahol a legfontosabb elem a 'nőtlenség'), mind a némettől (*Junggeselle*, ahol a szó a 'fiatal' elemet tartalmazza).

A kognitív szemantika művelői szerint az (54a,b,c,d) csak egy olyan 'idealizált' világban érvényes, ahol minden felnőtt férfi megnősül, még-hozzá egyetlenegyszer. A *tulajdonképpen* ezt az idealizált világot hívja elő.

- (55) a/ ?A pápa agglegény.
b/ A pápa tulajdonképpen agglegény.

Az (55b) mondatban az *agglegény* jelentése megfelel az (54a,b,c,d) feltételeknek, de az (55a) mondatban nem feltétlenül. Mindebből az tűnik ki, hogy a kognitív szemantika a másik két megközelítésmódnál nagyobb mértékben veszi figyelembe mindennapi ismereteinket, és ezzel sok esetben megkérdőjelezi a pontos jelentésdefiníciókhoz megkívánt szükséges és elégséges feltételek létjogosultságát.

A fentiekben a három szemantikai modellt leegyszerűsítve, elnagyoltan mutattuk be. A formális szemantika nem ragaszkodik feltétlenül az igazságfeltételekhez, több olyan logikai elméletről tudunk, amelyben az igazságfeltételek már nem játszanak alapvető szerepet. Minden formális szemantikaelmélet azonban az adott logikai rendszer által megengedett formális ábrázolásokra törekszik, és olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek az ilyen ábrázolásokat lehetővé teszik. A formális szemantika fő területe a mondatsemantika és azon belül is a mondatjelentés olyan tulajdonságainak a vizsgálata, amelyek kapcsolatba hozhatók a kijelentés fogalmával. A szójelentésnek csak néhány aspektusa építhető be a formális ábrázolásokba, ezért a szószemantikáról a formális szemantikának csak

igen kevés mondanivalója van. Mivel a formális szemantika a jelentésnek valamely formális ábrázolásba való beilleszthetőségét tekinti legfontosabb feladatának, az ábrázolások pszichológiai realitása ebben a keretben nem vetődik fel problémaként. Nyilvánvaló korlátai ellenére a formális szemantika a nyelvi jelentés kutatásának nélkülözhetetlen területe. A pontos ábrázolásokra való törekvés számos empirikus szempontból is új megvilágításra vezethet, új kutatási területeket nyithat meg a strukturális szemantika számára is.

A kognitív nyelvészet is válogat, olyan problémákat vizsgál, amelyek közvetlen kapcsolatba hozhatók a megismeréssel. Ilyenek a tér, az idő, a mozgás észlelése és nyelvi megfogalmazásuk közötti kapcsolat, a környezetünkben található tárgyak, növények, állatok, folyamatok osztályozása ('kategorizálása'), a metonímia és a metafora szerepe a nyelvi jelentésben. Általában nem törekszik szemantikai ábrázolásra, megelégszik a megismerés és a nyelv közötti kapcsolatra vonatkozó ismeretek vagy feltételezések megállapításával.

A strukturális szemantika a nyelvi jelentés egészét vizsgálja, függetlenül attól, hogy a jelentés formalizálható-e, vagy hogy kapcsolatba hozható-e a megismeréssel. A formális szemantikától, amely a logika és a nyelvtudomány határterülete, és a kognitív szemantikától, amely a kognitív pszichológia és a nyelvtudomány határterülete, a strukturális szemantika az különbözteti meg, hogy elsősorban a nyelvi jelentések közötti strukturális összefüggéseket kutatja. A pontosan megfogalmazható összefüggéseket szemantikai ábrázolások segítségével rögzíti, ezekkel az ábrázolásokkal szemben azonban nem követelmény, hogy valamely standard logikai rendszerrel kompatibilisek legyenek. A strukturális szemantika fő kutatási területe a szószemantika, nem meglepő tehát, hogy éppen a szójelentés vizsgálatában érte el legfontosabb eredményeit, azonban a mondatjelentés vizsgálata sem idegen tőle. A strukturális szemantika empirikus tudomány, mint ahogy a nyelvtudomány egésze az. A formális szemantika, mint ahogy ezt **Richard Montague**, a legnagyobb hatású formális szemantikai irányzat megalapítója többször is hangsúlyozza, a matematika egyik ága, a matematika viszont, mint tudjuk, nem empirikus tudomány.

A strukturális szemantika nem azonos a strukturalista szemantikával, utóbbi a strukturalizmus (elsősorban **Ferdinand de Saussure**) elveinek alkalmazását jelenti a szójelentés kutatásában. Az előbbit az angolszász irodalomban gyakran nyelvészeti szemantikának ('linguistic semantics') is nevezik, hogy ezzel is hangsúlyozzák a szemantika nyelvészeti jellegét. A strukturalista szemantika számos 'felfedezése' (a jelentésnek jelentésrelációk segítségével történő definiálása, a komponenses elemzés, a jelentésmezők vizsgálatának kitüntetett szerepe a jelentésleírásban) a strukturális szemantikában – ha megváltozott formában is – de továbbél.

A strukturalista szemantika különbséget tett szinkrón és diakrón szemantika között, utóbbi a jelentésváltozások rendszerezésével és magyarázatával foglalkozott. Tekintettel arra, hogy a jelentésváltozások nem jelezhetők előre, szabályokba nem foglalhatók és egzakt módon nem vizsgálhatók, a strukturális szemantika a jelentésváltozás kérdéseivel nem foglalkozik. Ez még inkább érvényes a logikai szemantikára, egyedül a kognitív szemantika tekinti feladatának a jelentés diakrón szempontjainak vizsgálatát is.

A jelentéskutatás három fő iránya, a formális, a strukturális és a kognitív szemantika egyike sem egységes, mindegyiknek számos válfaja létezik. A formális szemantika egyik irányzata elsősorban a hagyományos logikára, a kijelentés- és a predikátumkalkulusra épít. Újabb irányzatai vagy az intenzionális logikára, vagy a dinamikus logikára támaszkodnak. Az *intenzionális logika* (vagy: modellelméleti szemantika) a nyelvi elemek jelentését (intenzióját) a lehetséges világok segítségével definiálja. A kijelentések extenziója (azoknak az entitásoknak a halmaza, amelyekre vonatkozhatnak) azonos az igazságértékek halmazával. Egy kijelentés intenziója (jelentése) pedig olyan függvény, amely a lehetséges világokhoz igazságértékeket rendel hozzá. Hasonlóképpen a predikátumok intenziója olyan függvény, amely lehetséges világokhoz entítások halmazát rendel hozzá, végül az individuumok intenziója olyan függvény, amely lehetséges világokhoz egy-egy entitást rendel hozzá. Az intenzionális logika bonyolult logikai rendszer, megismerése komoly logikai stúdiumot kíván. A *dinamikus logikai rendszerek* nem kijelentések, hanem szövegek logikai reprezentációjával foglalkoznak. A 'dinamikus' jelző onnan származik, hogy ezek a rendszerek a logikai reprezentációt fokozatosan építik fel, mondatról-mondatra haladva, a korábbi reprezentációt megváltoztatva, ill. kiegészítve, míg a teljes szöveg reprezentációja elő nem áll. Mindegyik logikai irányzatot belül különféle változatokat találunk.

A strukturális szemantikán belüli irányzatok egyik elválasztó kritériuma a metanyelv kérdése. A metanyelv a leírás nyelve, vagyis azoknak a nyelvészeti fogalmaknak az összessége, amelyet a nyelvi jelenségek leírásakor felhasználunk. A metanyelv szemben áll a tárgnyelvvvel, avval a nyelvvvel, amit le kívánunk írni. A strukturális szemantika legtöbb irányzata különbséget tesz a metanyelv és a tárgnyelv között, van azonban olyan irányzata is, amely a tárgnyelv és a leírás nyelve közé egyenlőségjelet tesz. A strukturális szemantikai irányzatok között különbség van a tekintetben is, hogy művelői a jelentések felbontását hogyan képzelik el, hogyan értelmezik a jelentéskomponenseket, törekszenek-e jelentésábrázolásokra.

S természetesen a kognitív szemantika sem egységes. Az ún. **holisztikus kognitív szemantika** nem tesz különbséget a nyelvleírás különböző komponensei között, mindenütt a nyelvi jelenségek mögött meghúzódó kognitív folyamatokat, elveket keresi. Elveti a logikai módszerek alkalma-

1. A JELENTÉS LEÍRÁSÁNAK MÓDJAI

zását, de a strukturális módszereket is túlságosan merevnek tartja. Az ún. **moduláris kognitív szemantika** ezzel szemben a 'modulok' híve, szívesen használ logikai és strukturális módszereket. Elfogadja a szintaxisra épülő szemantikát, különbséget tesz szemantika és pragmatika között. A szemantikai jelentést vagy a fogalmi (konceptuális) jelentéssel azonosítja, vagy a szemantikai szintre épülő külön konceptuális szint létezését posztulálja. Az utóbbi elképzelés szerint a jelentésábrázolás két szintből áll: a tulajdonképpeni szemantikai szintből és a konceptuális szintből.

Könyvünk fejezeteiben elsősorban a strukturális szemantika módszereit követjük, de ahol ennek szükségét érezzük, formális szemantikai módszereket is alkalmazunk. A kognitív szemantikával külön fejezetben foglalkozunk (4. fejezet), de a kognitív szemantikai módszerekkel a polyszémiáról szóló fejezetben is fogunk találkozni (5. fejezet). A formális szemantika módszereit többnyire csak a felhasznált fogalmak tisztázásához használjuk fel. Könyvünk nem a formális szemantikáról szól.